ORDFRONT

ORIENTALISM PÅ SVENSKA

REDAKTÖR Moa Matthis

Moa Matthis (red.): Orientalism på svenska
Ordfront, Box 17506, 118 91 Stockholm
www.ordfront.se, forlaget@ordfront.se

OMSLAGSBILD: Sjöberg Press
OMSLAG: Johannes Molin
GRAFISK FORM: Göran Skarbrandt
SÄTTNING: Team Media AB, Falkenberg
TRYCK: Scandbook AB
ISBN: 91-7037-195-4

Innehåll

Våren 2005 gick en brittisk-amerikansk thrillerserie på SVT som hette Terrornätet (The Grid i original). Den handlade om hur de amerikanska och brittiska underrättelsetjänsterna samarbetade för att förhindra Mohammad – en tidigare al-Qaidamedlem, numera frilansande terrorist – från att undergräva västerlandets globala maktställning genom att slå mot dess känsligaste punkt: oljeberoendet. Den väckte inte särskilt mycket uppmärksamhet, trots att den låg på bästa sändningstid på fredagkvällar. Några TV-krönikörer klagade över att den var »seg« och att den innehöll alldeles för många karaktärer att hålla reda på. Störst intresse tycktes en av huvudrollsinnehavarna ha väckt eftersom hon var ett välkänt ansikte från en sjukhusserie i grannkanalen.

Det är kanske inte så förvånande att Terrornätet gick både publik och proffstyckare ganska spårlöst förbi. Dess form och innehåll var konventionella och förutsägbara. Britterna och amerikanerna i MI 5, MI 6, NSC och CIA var överlag vanliga människor – om än mer välklädda, snyggare och smartare än de flesta av oss – som älskade sina barn och gnabbades med pojkvänner och kollegor. Motståndarna var överlag fanatiska, okunniga, labila och deras livsgnista var hämndbegär. Kort sagt var Terrornätets spelplan lätt igenkännlig från den västerländska orientalistiska dramaturgin, ett aktuellt exempel på det som Magnus Berg kallar populärorientalism och som han definierar som »en handfull stereotyper – orientaliska terrorister och brutala patriarker, kuvade kvinnor, en dogmatisk och religiöst och existentiellt tillplattad islam, en gnutta exotisk sinnlighet och erotik, stolta människor i berg och öknar där en man respektive en kvinna på förmodernt vis var en man respektive en kvinna«.

Att något förefaller oss vara trivialt – till exempel en thrillerserie där både handling och utgång redan från början är givna – betyder inte att det är ointressant. Snarare tvärtom. Det all-

mänt vedertagna, det underförstådda och det självklara, förtjänar alltid en närmare granskning. För hundra år sedan var det en allmänt vedertagen sanning att svarta människor var mindre intelligenta än vita människor, och därför oförmögna att fatta beslut om sina egna liv och länder. Lika självklart var det att kvinnor saknade mäns förmåga att tänka rationellt och logiskt. I båda fallen låg väldokumenterad forskning och vetenskap till grund för dessa slutsatser. Antropologerna mätte skallar, statistikerna räknade, historikerna fann tusenåriga bevis, teologerna välsignade och konstnärerna, författarna och journalisterna målade, skulpterade och skrev på samma tema. Och politikerna kunde fatta sina beslut med hänvisning till vetenskapliga rön, historiska fakta, den västerländska kulturtraditionens yppersta uttryck och den allmänna opinionen, till exempel i frågor om kvinnlig rösträtt eller nationellt självbestämmande i kolonierna. Eller, vilket Christian Catomeris beskriver i sin essä, i 1940-talets kartläggning av 'tattare' i befolkningspolitiskt syfte. Då befinner vi oss i Sverige, för femtio år sedan.

Titt som tätt presenteras än idag vetenskapliga bevis för att kvinnor eller icke-vita människor skulle vara mindre förmögna till logiskt tänkande, och journalister återger, nu liksom då, okritiskt dessa sanningar på nyhetsplats. Det politiska och ekonomiska beslutsfattandet, globalt och nationellt, skapar fortfarande en vardaglig verklighet där kön och hudfärg avgör enskilda människors villkor. Ändå har det naturligtvis hänt något. Den offentliga arenan har blivit öppnare och mer demokratisk än den var för hundra, femtio eller bara tjugo år sedan, den rymmer fler röster och perspektiv på verkligheten. Det beror inte på att vetenskaperna blivit mer ödmjuka, politiken mer human eller det privata näringslivet mindre girigt. Inte heller har nutidens människor i ett slag blivit av naturen klokare än gårdagens. Men i alla tider och på alla platser har maktens brutalitet och arrogans fött motstånd. Enskilda och grupper av människor har ifrågasatt den vedertagna sanningen och dess praktik.

Motståndet i alla dess former – explosivt, lågmält, kollektivt, underjordiskt, välformulerat, oorganiserat – har hela tiden vidgat det offentliga samtalets och politikens fält för nya historieskrivningar och berättelser om nutid och framtid. Stefan Jonsson inleder sin essä med att beskriva hur 1900-talets avslutande decennier innebar ett sådant vidgande av fältet som möjliggjorde ett återgivande av »alla de berättelser som dränkts i den stora berättelsen om Västerlandets framsteg«.

Edward Saids bok *Orientalism* – och hela hans livsverk – är en sådan motståndshandling. Utifrån sin gedigna kunskap om den västerländska kulturtraditionen och dess självbild, visade Said hur Västerlandet blir till genom att skapa och benämna sin motsats – österlandet, eller Orienten. 'Orienten' är allt som 'väst' inte är: primitivt och grymt. 'Orientalen' är allt som 'västerlänningen' inte är: liderlig, irrationell, fanatisk, förmodern. Ur bilden av Orienten stiger bilden av Västerlandet fram som modernitetens, rationalitetens, rättvisans, demokratins och framåtskridandets kraft i världen. Med den bilden som grund kan en världsordning motiveras och försvaras, och inga medel behöver skys för att upprätthålla den.

När Said skrev sin bok 1978, fanns det fortfarande västerländska forskare som med stolthet kallade sig 'orientalister' och akademiska institutioner som sysslade med 'orientalism' eller 'orientalistiska studier'. De identifierade sig med en anrik tradition och historia. Trettio år senare finns det knappast några 'orientalister' kvar vid de västerländska universiteten. Boken *Orientalism* har sannolikt en del med det försvinnandet att göra. Saids bok avslöjade obönhörligt hur orientalistisk forskning och vetenskap fungerat som ett ideologiskt verktyg i de västerländska kolonialmakternas och stormakternas tjänst.

Det akademiska elfenbenstornet (bland de tidiga orientalisterna – vid förra sekelskiftet – fanns det många som aldrig lämnat sina skrivbord. Det krävdes inga besök i verklighetens geografi för att bli expert på Orienten, det räckte med att läsa andra

orientalisters böcker. Tydligare än så kan det knappast bli. Föreställningar förklädda till expertkunskap hålls bäst vid liv av andra, besläktade föreställningar. Utsatta för den röriga, mänskliga mångfaldens verklighet riskerar våra föreställningar att spricka som troll i solsken, och ju mer ideologiskt uppblåsta de är, desto större är risken. Jag har ofta undrat hur dagens 'terroristexperter' arbetar) visade sig vara inbyggt i ett belägringstorn och teorins rena händer i själva verket djupt nedsänkta i ett smutsigt hantverk.

Men att universitetens orientalister har försvunnit, betyder inte att den orientalism som Said beskrev i sin bok har gått i graven. Under våren 2005 anordnade Re:orient en samtalsserie på Södra Teatern i Stockholm under rubriken »Orientalism. Den koloniserade tanken – exemplet Sverige«. Utgångspunkten var en av Saids iakttagelser i boken *Orientalism*, att Orienten inte bara finns till, »liksom inte heller Västerlandet bara finns till … människan gör sin egen historia«. Inte heller Sverige finns bara till, utan nationen, dess historia, nutid och folk skapas varje dag på nytt i de berättelser och bilder som cirkulerar i offentligheten, i media, litteratur, offentliga utredningar och vardagens möten. Re:orients samtalsserie var ett försök att aktivt 'göra' en annan möjlig historieskrivning än den gängse, där Sverige så friktionsfritt och i demokratisk anda tar steget in i moderniteten och ett folkhem fritt från kolonialismens och rasismens smitta. Essäerna i denna bok är skrivna av några av dem som med kunskap och nyfikenhet deltog i 'omgörandet'.

Det går naturligtvis inte att sammanfatta vårens vindlande samtal, men mitt huvudintryck var ändå känslan av att historien tycks skriven med karbonpapper mellan seklerna. I skildringarna av Orienten – i alltifrån von Heidenstams roman *Endymion* till Terrornätverket – återförs vi om och om igen till samma miljöer – badhuset, haremet, moskén, marknaden eller terroristernas kyffen – där vi ständigt stöter på samma karaktärer och ämnen – den beslöjade eller halvnakna kvinnan, den

rabiate muslimen, den förslagne lurendrejaren och den blodtörstige upprorsmakaren. Och idag, när Sverige i likhet med många andra västerländska nationer har en delvis muslimsk befolkning, appliceras orientalismens världsbild på storstädernas förorter och dess invånare. Medan vi är ytterst benägna att se skillnaderna mellan det 1800-talets Sverige som framträder i till exempel von Heidenstams litteratur å ena sidan och vår egen tid å den andra, konsumerar vi utan att reflektera medias bilder av 'de Andra' som lika gärna kunde ha skrivits för hundra år sedan. 'Vi' har blivit upplysta, utbildade, jämlika och jämställda. 'Dom' förblir – liksom för evigt – vidskepliga, förtryckta och fanatiska. Den dubbla tidsaxeln är en fundamental del av kolonialismens världsbild och redan Christopher Columbus betraktade sin resa över Atlanten som en resa tillbaka i tiden. 'Vi' lever i nuet och skapar aktivt vår framtid. 'Dom' lever i förflutenheten, men kan kanske hjälpas – med eller mot sin vilja – in i nuet med vårt benägna bistånd.

Said återkommer ofta i sin bok till det faktum att »Orienten inte enbart [är] en föreställning«, eller »en struktur av lögner eller myter som helt enkelt skulle gå upp i rök om sanningen om dem kom fram«. Boken *Orientalism* är inte en analys av Västerlandets kollektiva undermedvetna eller en psykosocial studie av västerlänningen. Den är först och främst en maktanalys som utgår från att föreställningarna tjänar ett konkret syfte: politisk och ekonomisk makt över en råvarurik region och miljontals människor. Said skriver: »Orienten [är] en skapad massa av teori och praktik i vilken det i generationer gjorts avsevärda materiella investeringar«. Eftersom Orienten är som Orienten är, har det varit nödvändigt för icke-Orienten att ta hand om alltifrån utvinnandet av råvaror – inte minst olja – till de olika nationernas styrelseskick. Och Orienten har under lång tid varit, som den brittiske premiärministern Disraeli skrev, en »karriär« för västerlänningar eftersom den krävt Västerlandets aktiva inblandning i form av politiker, militärer, akademiker, biståndsarbetare,

entreprenörer, ingenjörer, tjänstemän, journalister ... »Orienten är en integrerad del av Europas *materiella* civilisation och kultur«, konstaterar Said. Den iakttagelsen omfattar enskilda individer, nationer och multinationella företag.

I ljuset av Saids maktanalys framstår thrillerserien Terrornätet som en klockren iscensättning av orientalistiska orsakssammanhang. Västerlänningarna försvarar ordningen mot 'orientalernas' kaosbringande destruktivitet. Och orientalismens föreställningsvärld kommer väl till pass eftersom man måste räkna med att det idag finns tittare som tycker att det trots allt finns goda skäl att diskutera hur oljetillgångar ägs och brukas. Orientalismens rasistiska struktur gör det möjligt att undvika den frågan helt och hållet eftersom det aldrig är Västerlandet eller västerlänningen som står i fokus för dess uppmärksamhet. Den goda västerländska ordningen framstår som en biprodukt när bilden av den barbariska 'orientalen' målas upp. När 'orientalen' begår sin onda handling tvingas 'västerlänningen' gripa in för att hindra katastrofen. Och om han/den/det är så ond, måste rimligtvis den andra sidan vara god i samma proportioner: läsaren/tittaren tillåts dra sina egna slutsatser och vi blir medskapare i berättelsen om Västerlandets kamp mot ondskan.

I sin essä, som går att läsa som en fortsättning på Christian Catomeris text, beskriver Ylva Brune hur en liknande process äger rum i svenska medier när bilden av 'invandraren' successivt växer fram med början på 1960- och 1970-talen. När man skapar bilden av 'invandraren' som lågutbildad, förtryckt och kriminell, tecknar man samtidigt bilden av 'svensken' som välutbildad, frigjord och laglydig. Invandraren blir 'problemet' som måste lösas av den problembefriade svensken och vägen dit är den lika oproblematiserade 'svenskheten'. Saids trettio år gamla maktanalys i *Orientalism* går utmärkt väl att applicera på svensk verklighet idag. Invandraren är en integrerad del av Sveriges materiella civilisation och kultur, skulle man med fog kunna påstå, och tillägga att svensk invandringspolitik är en

skapad massa av teori och praktik i vilken det i generationer gjorts avsevärda materiella investeringar. Problembeskrivningar och åtgärdspaket varierar i takt med konjunkturer och arbetskraftsbehov, dock är invandringen i alla lägen ett område som kräver experter, vetenskapliga utredningar, administration, projekt, verk och departement. Precis som i fallet med de orientalistiska strukturer som Said definierade och analyserade, skapar processen sitt eget objekt under resans gång: 'orient' respektive 'invandrare'. Och därmed också en maktstruktur som garanterar att 'västerlandet' eller 'svenskheten' aldrig blir föremål för granskning eller problematisering.

När man diskuterar integration blir det således inte den strukturella rasismen med hundratals år på nacken som lyfts fram som det grundläggande problemet. Istället blir integrationspolitiken en fråga om att 'stödja och hjälpa' rasismens offer, vilket ytterligare bekräftar bilden av 'invandraren' som fåkunnig och i behov av västerländsk välvillig vägledning. Själva ordet »integration« utgår dessutom från att det *finns* en *betydelsefull* skillnad mellan å ena sidan människor som är födda i Sverige, och å andra sidan människor som inte är det. Och vidare, att just *den* skillnaden kräver speciella, riktade insatser från myndigheter och dess experter. Att människor skiljer sig åt är en enkel sanning, och mängden skillnader som skulle kunna iakttas och lyftas fram är antagligen oändlig. Men frågan om *vilka* skillnader som görs synliga och betydelsebärande, och vilka följder det får, är en politisk fråga. Vi vet till exempel att män, som grupp, skiljer sig från kvinnor, som grupp, genom sina högre inkomster. Vi vet också att denna skillnad har varit konstant under lång tid. Ändå har man inte ansett att det behövs särskilda lagar eller myndigheter som arbetar med den problematiken, helt enkelt därför att det inte definieras som ett samhällsproblem. Inte ens det omvända – kvinnornas lägre inkomster definierat som ett samhällsproblem – har ansetts förtjäna ett eget verk som skulle arbeta med integration av kvinnor på den

könssegregerade arbetsmarknaden med målet att höja kvinnors inkomster, öka deras möjligheter att få välbetalda arbeten med karriärsmöjligheter och så vidare.

När därför Integrationsverket skriver på sin hemsida »Att statistiskt särskilja personer efter födelseland/ursprung är vanligt förekommande i samhället. Födelseland/ursprung är, precis som kön, inte kopplade till något värde och därför är det inte olagligt att föra statistik utifrån detta« är det, välvilligt tolkat, ett naivt påstående. Om man verkligen hade trott på sina egna ord hade man inte behövt skriva ut dem. Statistik är en form av räknande som alltid innebär ett val av vem/vad som ska räknas, ett – ofta outtalat – antagande om varför just dessa/detta bör räknas, och framför allt, en föreställning om hur dessa siffror ska och bör användas i samhällsbygget.

I Lena Anderssons skarpsinnigt obehagliga bok *Du är alltså svensk?* (2004) förklarar »rekryteraren« för Fatima att »Om man anställer en sikh behöver man med de nya reglerna inte anställa fler annorlunda. Han motsvarar två turkar, tre jugoslaver och greker, fem fransmän, åtta tyskar, nio finnar, tio amerikaner och engelsmän, tretton danskar och fjorton norrmän. Det finns tabeller för det här men jag minns varje lands ratio på rak arm«. Obehaget i att läsa *Du är alltså svensk?* består inte minst i läsarens upplevelse av att den absurda värld som där målas upp egentligen är fullständigt normal och igenkännbar. Tabellerna är bisarra, men vi har inga problem att förstå den underliggande logiken. Svart på vitt formaliserar de underförstådda och självklara sanningar om världen som styr vårt handlande i vardagen. Verklighetens »rekryterare« har naturligtvis inga sådana tabeller i sina skrivbordslådor. Det behövs inte.

Statistiken skapar inte värderingar, men bidrar till att ge särskiljandet av människor en vetenskaplig legitimitet och en aura av värdeneutralitet. Att mäta världen är att behärska den, och också räknandet har sin historia. När Mary Kingsley reste till Västafrika 1873 uppmanades hon av en antropolog att »alltid

ta mått. Och alltid från en vuxen individ av hankön«. Den uppmaningen omfattade allt ifrån de sötvattensfiskar som hon avsåg att samla in för British Museums räkning till de afrikanska folk hon träffade under sina resor. Mary Kingsley hade inget till övers för den dåtida antropologins mätraseri. Ingen människa, påpekade hon, vare sig hon är vit eller svart, tycker om att bli uppmätt och bokförd av fullkomliga främlingar. Vetenskapens krav fick stå tillbaka för anständigheten. Hon mätte fiskar, krokodiler, bergshöjder och floder, men inga människor.

Det var hon ganska ensam om bland det sena 1800-talets västerländska resenärer. De erövrade folken räknades och klassificerades. Ras, kön, ålder, barnantal, födelseort, religionstillhörighet. Deras byar och städer mättes upp; si och så många hyddor, hus, åkrar, ängar, boskap, boende per familj. Det var inget räknande för nöjes skull. Uppgifterna och siffrorna låg till grund för skatter som dels användes för att finansiera den koloniala administrationen och militärapparaten, dels för att utvinna de åtråvärda råvarorna på ett smidigt sätt. Allt kunde beskattas: hyddor, hustrur, fiskerättigheter, religionsutövning, boskapsinnehav – uppfinningsrikedomen var till synes obegränsad. Hur det hela skulle betalas varierade med det koloniala systemets rådande behov och strukturer. I förra sekelskiftets fransk-tysk-brittisk-belgiska Västafrika erlades skatterna gärna i form av åtråvärda råvaror som gummi och elfenben. I brittiska Östafrika ville man däremot ha kontanter, eftersom det tvingade befolkningen att ta arbete på de arbetskraftsintensiva plantagerna som ägdes av vita kolonisatörer.

Räknandet och mätandet var kontrollinstrument i beskattningens tjänst, men knappast lönande i längden. Det kostade mer än det smakade att skicka ut vetenskapsmän och folkräknare som kunde serva byråkratin med siffror. Medan själva den koloniala erövringen med vapenmakt nästan alltid var relativt billig, mätt i vita människoliv och reda pengar, var den koloniala administrationen nästan alltid en statlig förlustaffär. Den ko-

loniala exploateringens enorma förmögenheter hamnade förvisso i västerländska fickor, men det var hos privata företag och enskilda individer. De västerländska kolonialmakterna och deras medborgare drog naturligtvis indirekt nytta av det privata näringslivets vinster, men stod också – skattevägen – för notan för den infrastruktur som exploateringen krävde: till exempel järnvägar, hamnar, polis- och militärmakt, ja, och så räknandet förstås. Hemmaopinionen knorrade ofta högljutt över kolonisationens kostnader.

Trots det fortsatte man att räkna och mäta. Ja, man inte bara fortsatte, utan man utvidgade allteftersom kartläggandets domäner. Inspirerade av den koloniala erfarenheten upptäckte de västerländska vetenskaperna och statsledningarna att också västvärldens befolkning kunde kategoriseras rasmässigt och sorteras och behandlas i enlighet därmed. Folkräkning och statlig intervention baserat därpå var inga okända fenomen i västvärlden, och naturligtvis inte heller rasistiska tankemönster. Men den senare hälften av 1800-talet innebar en systematisering av det senare som ledde till en finkalibrering av det förra. Man hade börjat med att mäta kranium och näsbredd på människor i Afrika, Asien och de amerikanska kontinenterna. Nu gick man vidare och mätte Europas människor. Och upptäckte att också där gick måtten att relatera till kön, mentala och själsliga förmågor, inkomst, barnantal, sjuklighet, fertilitet, trosuppfattningar, bostadsort, ja, i stort sett allt som ett mänskligt liv omfattar. Vetenskapen kunde med ens upprätta globalt giltiga tabeller över mänskligheten med den vite, västerländske medelklassmannen i det översta vänstra hörnet – utvecklingens spjutspetsprodukt och samtidigt paradoxalt nog mänsklighetens universella norm. Det är de tabellerna som Lena Anderssons fiktion speglar och bygger vidare på. För alldeles oavsett om författaren eller läsaren, du eller jag, någonsin har sett de där tabellerna eller ens hört talas om dem, så lever vi i en verklighet och med en världsbild som formats och fortfarande formas av dess viktande av människovärde.

Vem som befann sig – och befinner sig – i det nedre högra hörnet varierar, liksom hur folkgrupper, åldrar och kön rangordnas i den fallande skalan från 'människa' till 'nästan djur'. Den vite medelklassmannen var och är däremot en konstant. Och för konstanten och normen behövs inga särlösningar, verk eller arméer av experter och sakkunniga. Han är inget samhällsproblem och berörs inte av särskilda politiska åtgärder (till exempel invandrarpolitik eller jämställdhetspolitik) eftersom han är rätt och slätt människa, och det finns, som filmvetaren Richard Dyer påpekat i sin bok *White*, ingen position som är så laddad med makt som att bara vara människa. I sin essä om makten över prefixen skriver Astrid Trotzig om hur en ny litterär genrebeteckning 'invandrarlitteratur' skapas i offentligheten för att beteckna böcker som skrivits av människor som inte anses höra hemma i kategorin 'bara människa'. Än en gång skapas bilden av vad normen är (hur, vad, var han tänker, erfar, äter, bor, sover, talar), genom att särskilja det han *inte* är, i litteraturens fall med ett enkelt litet prefix som bär på en hel världsbild.

*

Det finns de som anser att Edward Saids bok *Orientalism* är överspelad. Med trettio år på nacken har den inte längre något att säga om vår samtid. Vi har läst den, diskuterat den, tagit till oss dess kritik av västerländsk vetenskap och politik – och bättrat oss. TV-serien Terrornätverket eller essäerna i denna bok låter oss ana att det inte är fullt så enkelt. Historien är inget man kan göra upp med, be om ursäkt för, lägga bakom sig och vandra vidare. Orientalismen är inte, lika lite som rasismen eller sexismen, möjlig att reducera till en »struktur av lögner eller myter som helt enkelt skulle gå upp i rök om sanningen om dem kom fram«. Föreställningarna om 'de Andra' är uttryck för maktrelationer där verkliga ekonomiska och politiska värden står på spel. Saids *Orientalism* kommer alltid att inspirera den hågade läsaren att historisera sin samtids kunskaper och

sanningar, oavsett om denna samtid är nu eller om ytterligare trettio år. För den som till exempel i sin dagliga verksamhet sysslar med statistik, kan det finnas skäl att fundera över sifferinhämtandets och tabelluppställandets plats och funktion i den koloniala historien och det västerländska nations- och folkskapande med vilket den är sammanvävd. Och om man till exempel kastar sig in i dagens svenska debatt om slöjans vara eller icke vara, finns det anledning att låna hem Fredrika Bremer från biblioteket och se vad hon skrev i samma ämne för 150 år sedan. Eller varför inte Lady Montague, för 200 år sedan? Den isolerade invandrarkvinnans gestalt, som Ylva Brune skriver om i sin essä, hade redan hukat i västerländska reseskildringar under hundratals år när hon introducerades i svenska dagstidningar under 1900-talet. Med ett historiskt perspektiv på dagens bild av invandrarkvinnan blir det nästan omöjligt att undvika frågan om varför hon är så slitstarkt oföränderlig genom seklerna. Och diskussionen vrids därmed till att handla om den västerländska kultur och tradition som skapat henne, och som uppenbarligen behöver henne. Den osynliga normen, vars privilegium det är att inte behöva problematisera sig själv, framträder i historiens fixeringsbad.

Att historisera nutiden är varken att vara konspiratorisk, paranoid eller besatt av skuldbeläggande eller västerländsk självspäkning. Att vägra att ta det givna för givet, och kunskapsmässigt inordna sig i det vedertagna och för-sanning-hållna, är väl snarare tecken på självständighet och individualism – sant västerländska dygder, eller hur? Dessutom är det roligt.

Edward Said avslutade sin bok med att beskriva den roll han hoppades att den skulle kunna fylla. Den näst sista meningen lyder: »Om kunskap om orientalismen har någon betydelse är det som påminnelse om det förföriska i kunskapens förfall, i all kunskaps förfall, överallt och i alla tider. Kanske nu i högre grad än förr.« Kunskaper förfaller oundvikligen till »ideologiska missfoster – bojor som smitts av tanken«, när de inte konse-

kvent och envetet utsätts för kritik, mot-kunskaper, mot-berättelser. Och bortom den orient som Said beskrev och som återskapas än idag i västerländska medier, kulturdebatter och politiska beslut, eller i vardagens verkliga möten på arbetsförmedlingar, domstolar och skolor – så har det hela tiden funnits en verklig geografi och verkliga människor. I sin reportageessä skriver Cecilia Uddén om de politiska samtal som förs, och de rörelser som växer fram, i arabvärlden just nu. Den ögonblicksbild hon ger släpper in luft, ljus och rörelse i den orörliga orientalistiska världsbilden som tyngs av sitt ideologiska arv. Stereotyperna spricker sönder under trycket från verkligheten. Och Mohammad Fazlhashemis essä om post-islamistiska nytänkare påminner oss om att dagens diskussion i den muslimska världen om förhållandet till väst, har en flerhundraårig historia. Den går naturligtvis inte att sammanfatta på ett par boksidor, men hans text låter oss ana den rikedom av tankar och perspektiv som väntar på den nyfikne bortom den västerländska offentlighetens huvudfåror. Vi har inget att förlora utom, som Said formulerar det, våra tankars bojor.

Moa Matthis

Christian Catomeris

»SVARTMUSKIGA BANDITTYPER«

SVENSKARNA OCH DET MÖRKA HÅRET

Uppfattningen att Sverige på något sätt står utanför Europas koloniala historia står fortfarande stark. Det är som om rasismen på allvar gjorde entré på den svenska arenan först i och med det sena 1900-talets invandring från Sydeuropa och så småningom också länder utanför Västeuropas gränser. En historieskrivning där i huvudsak oskuldsfulla, till skillnad från till exempel britter eller fransmän, svenskar utan ett förvärvat bagage av fördomar och rasistiska stereotyper plötsligt hårdhänt konfronteras med världen. Den historieberättelsen får åtminstone två viktiga konsekvenser: Dels när den föreställningen att allt var frid och fröjd innan 'de' kom med all sin 'främmandehet', det vill säga, den lägger skulden för den svenska rasismen på dess offer, och dessutom också huvudansvaret för att 'ordna' upp det hela – genom att bli mer 'svenska'. Dels blir den svenska historieskrivningen fragmentarisk, för att inte säga falsk. Att, som Christian Catomeris gör i sin essä, berätta de hittills nedtystade historierna om 'svenskhetens' skapande, är inte bara en fråga om rättvisa och moral. Det ger oss också möjlighet att göra nutiden mer begriplig. »Människan gör«, skrev Edward Said, »sin egen historia.« Det är ett ansvar, och ett löfte.

Jag ser mig som ett barn av ett begynnande västerländskt överflöd. Inte för att det fanns mycket pengar i mitt familjehem, utan mer på grund av tidsandan: framtiden i min uppväxts sextiotal tedde sig ljus, och till skillnad från mina föräldrar som präglats av krigets knapphet och alla de hinder som rest sig i och med detta, öppnade sig möjligheterna till studier och självförverkligande.

En tydlig symbol för denna tid utgjordes av det nyinrättade biblioteket. I arbetarförorten där jag växte upp – Bagarmossen

utanför Stockholm – strömmade barnen till och öste ur bibliotekets välfyllda hyllor som ur ett aldrig sinande ymnighetshorn. Travar av färgglada böcker kunde kostnadsfritt föras hem för att slukas av förväntansfulla ungar.

Popularitetsmässigt stod Elsa Beskows illustrerade sagor i en klass för sig. Hennes sagor lånades om och om igen.

Jag minns särskilt när jag var sjuk och mamma tillbringade långa stunder med att läsa för mig. Jag älskade det! Och jag tror att min mamma gjorde det också. Hennes mjuka sagoberättande förde mig inte bara in i en sagovärld utan också in i en idylliserad värld, en enklare, betydligt mer hanterlig värld än den vardagliga; den verklighet som i min mors fall bestod i att vara ung flerbarnsmor och hemmafru.

En av Elsa Beskows tidiga böcker och en av Sveriges sannolikt mest lästa barnböcker är *Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin*. Redan i inledningsfrasen frammanas en slags svensk urmiljö: »Det var en gång en liten stad.«

Och denna stad framtår som urtypen för den svenska småstadsidyllen: i centrum en gata med pickande höns, omgärdad av prydligt lagda stenpartier och rader av låga trähus med målade fönsterluckor och höga plank som skyddar mot nyfikna blickar. Bakom planken möter välansade trädgårdar med prunkande fruktträd och välkrattade gångar. Här finns några snälla, lätt förvirrade, bullande och bakande tanter och här finns en sträng och rådig farbror. Figurer som gjutna i en oföränderlig form – alltid klädda i samma färger! – Tant Brun, Tant Grön och Tant Gredelin och Herr Blå. Ja, till och med hunden Prick får bära färgband i enlighet med vem som tar med honom på promenad: brun rosett med Tant Brun, grön med Tant Grön osv.

Men för att en berättelse ska bli spännande måste något tillföras denna perfekta lilla värld och vad duger väl bättre än ett hot? Hotet består av en främling i denna värld, en icke bofast, en ondskefull kringvandrande positivspelare som stjäl tanternas kära hund.

Lyckan återställs först när den lilla pudeln – denna småborgerlighetens symbol – och alla inblandade, anförda av ordningsmaktens representant, polisen i staden, tågar in i staden i triumf under invånarnas nöjda blickar. I denna till synes helgjutna gemenskap har generöst nog ett par nya individer inlemmats: två unga föräldralösa barn som inbjuds att tjäna i tanternas hem och därtill även ett djur, katten Esmeralda. Främlingen däremot har försvunnit, reducerats till ett obehagligt minne som man skakar av sig med hjälp av ett överdådigt kafferep.

Med tanke på hur starka avtryck Elsa Beskows värld lämnat i flera generationer svenskars sinnen är det märkligt att så litet skrivits om den. Stina Hammar skriver i *Solägget – fantasi och verklighet i Elsa Beskows konst*, om Elsa Beskows syn på sig själv som en »drömmerska«, om en fantasivärld som blir ett »hemland av toner och ljus« (enligt en samtida dikt av Elsa Beskow) i kontrast mot en verklighet som gör oss »frusna och kalla«.

Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin utkom 1918. Året innan, 1917, hade varit det värsta hungeråret sedan 1860-talet, rågskörden den sämsta sedan 1867. Djur nödslaktades, det rådde brist på bränsle, smör och mjölk och potatis, kaffe, ljus och textilier ransonerades. I Stockholm förekom regelrätta hungerkravaller. I Ryssland blev det revolution.

Elsa Beskows värld är fjärran från allt detta, den hör snarare 1800-talet till, ett idylliserat 1800-tal, en värld att fly till. Men senare kritiker läser ändå in någon slags samtidssyn hos Elsa Beskow. I Pär Bergmans *Studier kring Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin* representerar positivspelaren med sina lappade och fransiga byxor som utrustats med »bovens alla schablondrag: kroknäsa, svart hår, skägg«, som Hammar skriver, den för småborgerligheten så hotfulla underklassen.

»Kroknäsa, svart hår, skägg«? Ser de verkligen inget annat än uttrycken för en klassmotsättning i denna berättelse?

Svartmuskiga bandittyper

I mitten på åttiotalet bedrev jag studier av italiensk invandring till Stockholm vid sekelskiftet 1900, vilket resulterade i boken *Gipskattor och positiv – italienare i Stockholm 1896–1910*. Första gången jag hörde talas om de italienska invandrarna var genom min svenska morfar som vuxit upp på Södermalm i Stockholm. Han kunde berätta om italienska gipsfigurtillverkare, glass- och ballongförsäljare och han talade även om kringvandrande italienska positivspelare.

På min fars sida har jag bland annat italienskt påbrå. Min fars morfar, som jag själv träffade när jag var liten, var en italienare som under sitt första utvandringsår ägnat sig åt kringvandrande försäljningsverksamhet i Frankrike. Året därpå kunde han i likhet med många andra landsmän slå sig ned i sydöstra Frankrike och förvärva en bit jord där och bilda familj. Jag misstänker att denna bakgrund bidrog till att jag blev intresserad av denna bortglömda äldre svenska invandrargrupp och deras yrkesutövningar.

Det mekaniska positivet utvecklades på 1700-talet. Sin största spridning fick det under 1800-talets senare hälft. 1880 vistas enligt uppgift 2500 italienska positivspelare enbart i England. I 1850-talets Sverige registreras årligen ett dussin italienska positivspelare och under slutet av 1800-talet är ett hundratal registrerade i Stockholms katolska församling. Utövarna är i regel småbrukare från fattiga bergsbyar och bland dem är andelen föräldralösa, krigsskadade och desertörer påfallande hög. Redan i de tidiga källorna kan man se att de flesta positivspelare utgörs av italienare från hertigdömena Parma och Piacenza i norra Italien. De flesta är familjeförsörjare i den övre medelåldern som ensamma beger sig iväg på fleråriga utlandsturnéer. Till den långa bortovaron bidrar de långa avbetalningstiderna till instrumenttillverkarna. Arbetsvandringarna sker till fots, i ur och skur, med femton till tjugo kilo tunga instrument tvärs igenom den europeiska kontinenten, och ibland till ännu mer fjärran belägna destinationer.

I vissa svenska skildringar ses positivspelarna som ett trevligt avbrott i vardagslunken. Men oftast beskrivs de med hjälp av benämningar som »strykare«, »trashankar«, »patrask« och »svartmuskiga bandittyper«. Allteftersom 1800-talet lider mot sitt slut tycks attityderna gentemot positivhalandet hårdna. Inte bara från den rättänkande borgerlighetens sida, för vilken positivspelandet inte utgör någon »egentlig musik«, utan också för polismyndigheterna som alltmer tycks beteckna musicerandet som icke önskvärt, det vill säga, det kan inte betraktas som »något arbete« utan är »närmast att hänföra till bettleri«. Polisen blir nu alltmer restriktiv med sina tillstånd och positivspelarna hänvisas allt oftare till landsbygden. Till slut stryps invandringen till Sverige helt genom den invandringslag som införs 1914 och som förbjuder dem att vistas i landet. Uttrycken »positivspelare« och »gipskatt« lever dock kvar ända till arbetskraftsinvandringens dagar på 1950- och 1960-talen som skällsord för italienare eller utlänningar i allmänhet.

Jag insåg det först efter att slumpen lett mig in på studierna av de kringvandrande italienarna. Den kroknäste, mörkhårige främlingen som hotar Elsa Beskows småstadsidyll var sannolikt en av dessa oönskade italienare!

Att »disciplinera Österlandets folk«

Åren innan Elsa Beskow manar fram sin berömda småstadsvärld vistas ett sextiotal svenska officerare i Persien. Deras uppdrag är polisiärt och de står i den persiska diktaturens och områdets egentliga makthavares – den engelska kolonialmaktens – tjänst. Svenskarna bevakar landsvägar, mejar ner upproriska folkslag med hjälp av moderna kulsprutor och bedriver räfst och rättarting, bland annat medelst hängning, gentemot allehanda »rövare«. Termen »rövare« och »bandit« används allmänt av kolonialmakterna vid denna tid för allehanda upproriska arabiska folkgrupper.

Kolonialmakterna beskriver gärna sitt uppdrag i de territo-

rier man lagt under sig som »civilisatoriskt«. Historikern Mohammad Fazlhashemi visar hur samma perspektiv återfinns i den svenska pressens entusiastiska skildringar av de svenska perserofficerarnas verksamhet i »Österlandet«. Här återges perserofficerarnas lätt nedlåtande attityder gentemot lokalbefolkningen och framhålls deras förmåga att »disciplinera Österlandets folk«. Tidningarna målar upp kontrasterande bilder av välorganiserade och rationellt dödande svenskar som ställs mot blodtörstiga, smutsiga och skäggiga rövare.

Särskilt intressanta i relation till Elsa Beskows *Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin* är återgivandet av officersänkan Helena Ohlssons skildringar av perserna. I Elsa Beskows bok är det ju så att sympatierna ligger på den »stackars« hunden Pricks sida, detta trots att mötet med positivspelaren faktiskt inleds med att hunden attackerar mannen eftersom »lilla Prick inte kunde tåla gubbar, som bar något på ryggen«. I slutet av berättelsen beskrivs hunden Pricks återkomst som en angelägenhet för hela det lilla samhället, hur det »från alla fönster och portar« tittar ut människor som »alla [blev] så glada när de såg, att lilla Prick hade kommit hem«.

Omsorgen om djuren är ett starkt tema i Helena Ohlssons beskrivning av perserna. I en artikel i Svenska Dagbladet berättar hon under rubriken »Persien, solens land, förbannelsens land« om hur hon slutat reagera inför åsynen av de spöstraff som delas ut till unga persiska militärer av deras överordnade. Anledningen är enligt Ohlsson att perser i allmänhet är grymma mot djur. Ohlsson menar att »den bestraffade nog bidragit till grymheten mot djuren och nu själf kan få känna hvad det vill säga med knutpiskans pina«.

Synen på perserna med ett värde närmast jämställt med djurens är knappast någon tillfällighet. Vid denna tid är nivåtänkandet ett viktigt inslag i kolonialstaternas syn på sin omvärld och de lägst värderade folkgrupperna jämställs mycket riktigt med djur. Kulturer rangordnas efter styrelseskick, religionsform

(monoteism rankas högst) och ekonomisk organisation. Så kallade naturfolk och nomadkulturer placeras längst ned på skalan medan jordbrukskulturer och framförallt samhällen med en framväxande industriell struktur placeras högst på trappan. Klimatresonemang ingår i dessa synsätt; i varmare länder anses inte avancerade styrelseskick kunna fungera eftersom människor där av naturen blivit latare. Med det framväxande rastänkandet kommer också fysiska kännetecken att få en central plats i bedömningen av olika folkslag. De blonda och ljushyllta européerna eller den »kaukasiska rasen« placeras högst. I rangordningen ingår också ett starkt esteticerande inslag. Kaukaserna beskrivs som vackra medan lägre stående folkslag kan beskrivas som »fula«. Längst ned på stegen står de mörkaste folkslagen i Afrika som i både den dåtida skämtpressen och av döma av kolonialmakternas ofta omänskliga handlingar, närmast är att jämställa med de »osjäliga« djuren.

I *Kulturkunskap i förändring* visar historikern Lena Olsson hur starkt innehållet i den svenska folkskolans undervisning, vid den tid då Elsa Beskow skriver sin berättelse och faktiskt ända fram till 1950-talet, präglas av denna kolonialmakternas världs- och människosyn. I en tid då kolonialmakterna behärskar kanske 80 procent eller ännu mer av jordens yta, skulle man i Sverige kunna tala om, för att travestera Fazlhashemi, en kolonial undervisning utan kolonier.

Dessa synsätt sätter också sin prägel på de allt vanligare pilgrimsskildringarna från Mellanöstern som sprids i Sverige. Det Heliga landet är vid denna tid ett bekant begrepp för varje svenskt barn. I klassrummen hänger kartor på Palestina och genom spridandet av illustrerade biblar kommer svenskarna i kontakt med idylliserade, tidlösa landskap där vackra, och påfallande ofta ljushyade och ljushåriga människor, framlever sina dagar.

Det är mot bakgrund av dessa bilder man bör se den besvikelse som präglar så många beskrivningar från det Heliga landet.

Inte minst är det existensen av ett »icke-bibliskt folk«, araberna, som tycks irritera. En av pionjärresenärerna, Fredrika Bremer, beskriver araberna som en »gräshoppsplåga« som »omintetgör all kultur och trevnad i Palestina«. I en uppsats om svenskspråkiga pilgrimsturisters reseskildingar från 1910- och 1920-talet visar Alexander Cavalieratos hur besvikelsen tar sig uttryck i rent fysiska avståndstaganden från de lokalbefolkningar man kommer i kontakt med under sina resor. Man talar om »turkens typiska banditfysionomi«, beskriver en kvinnas barn som »en brun liten en, ful som en apunge«.

En negativ kontrast

Idén om negativa fysiska särdrag är även ett centralt tema i de antisemitiska strömningar som växer fram under 1800-talets slut. Den semitiska rasen ställs mot den germanska i något som antar formen av en rasmystik. Som exempel kan nämnas den skånske diktaren Ola Hansson som i början av 1900-talet beskriver antisemitismen som en »försvarskamp«, en för germanen närmast »instinktiv« naturkraft. »Kan en bjärtare kontrast tänkas«, frågar Hansson, »än den mellan en son av Israels mörka stam och en dotter av teutonernas blonda släkte«. Och några år innan Elsa Beskow skapar sin mörkhårige kroknäste fridsstörare, liknar Erik Axel Karlfeldt i *Flora och Pomona* (1906) juden vid en flodhäst som med sitt »svullna tryne« tränger sig in i och smutsar ned diktarens fridfulla värld.

Historikern Lars M Andersson har tydligt visat hur den negativa stereotypen av judar i de hundratals anti-semitiska skämtteckningar som översköljer svensk populärpress under 1900-talets första decennier, tycks fungera som instrument för att mejsla fram en nationell självbild. Judens funktion tycks vara att utgöra en negativ kontrast till det »äkta svenska«. Judarna ses som skyldiga till jordens alla plågor, av vänstern beskrivs de som krigsprofitörer och ockrare, anses ansvariga till bostadsbrist och svenska arbetares utvandring. Av högersinnade beskrivs de